

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 50, Aralık/December 2023, 37-57

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/80883>

ISSN 2791-6812

Birr Kavramı Işığında İslam Ahlâk Öğretiminin Boyutları

Moral Education in the Qur'ân in the Light of the Concept of Birr

Yazar Bilgisi Author Information

Bülent Uğur KOCA

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Muş, Türkiye
Asst. Prof., Muş Alparslan University Faculty of Education, Muş, Türkiye
bulentugurkoca@gmail.com , www.orcid.org/0000-0001-8908-7525

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilgili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1270714
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
25 Mart/March 2023	7 Aralık/December 2023

Öz

Tarih boyunca ahlâk kavramı hem uygulamada hem de teoride insanlığın ele aldığı temel konulardan biri olmuştur. Felsefi literatürde aksiyolojinin en önemli kısımlarından biri olan 'etik' başlığı altında incelenen ahlâk konusu, İslam düşüncesinin yapı taşlarından biridir. Kur'ân, ahlâkın temel ilkelerini ve pratik yansımalarını farklı âyetlerde ve kıssalarda ortaya koymuş, Müslüman ahlâkının içeriğini detaylı bir şekilde açıklamıştır. İslam ahlâkını doğru bir şekilde anlamak, öncelikle ilgili kavramların birincil kaynaklarda doğru bir şekilde anlaşılmasıyla mümkündür. Herhangi bir ilmi disiplinde kavramların doğru bir şekilde ele alınması ve anlamlarının bütünlük içinde ortaya konulması büyük önem taşır. Anlam daralmasına uğrayan kavramlar, zamanla işlevselliğini yitirir ve kullanılmaz hale gelir. İster ilahî isterse beşerî olsun her düşünce sisteminin içerisinde yaşadığımız dünyaya, varlığa ve bu varlığın bilgisinin nasıl elde edileceğine dair temel argümanlar vardır. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm de temel ilkeleri belirlemiş ve insanlara yaşadıkları dünyada belirli sorumluluklar yüklemiştir.

İyi ve kötünün çerçevesini çizen İslam, insanları iyilik ve doğruluk üzerine hareket etmeye ve kendini yetiştirmeye davet etmiş, böylece fitri bir hayat sürmelerinin ve Allah'ın rızasına ulaşmalarının önünü açmıştır. İnsanın iradeli davranışlarının hemen hemen her birine konu olan ahlâk, doğru ve tutarlı bir hayatın ilkelerini belirlemiştir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ahlâkla ilgili kavramların titizlikle incelenmesi, kapsamlarının belirlenmesi ve kavramlar arasındaki ilişkilerin doğru bir şekilde sınıflandırılması önem arz etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de müminlerin ahlâkı ile ilgili âyetler incelendiğinde "birr" kavramının önemli bir yer tuttuğu görülür. "Birr" kavramı, İslam peygamberi(s) tarafından güzel ahlâk olarak tanımlanmış olup, Kur'ân-ı Kerîm'in farklı surelerinde, değişik formlarda yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'deki ahlâki yapının kapsamını, içeriğini ve güzel ahlâkın İslam düşüncesindeki yerini belirlemek açısından önemli bir kavram olan "birr", bu araştırmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda "birr" kavramı çerçevesinde Kur'ân'da ahlâk kavramının kapsamının ele alınması araştırmaya değer görülmektedir. Bu çalışmanın önemi, Kur'ân'daki ahlâkî yapının bilgi, duygu ve eylem alanlarında bütüncül yaklaşımını göstermek ve öğretim uygulamalarında bu bütünlüğün korunmasına dikkat çekmek suretiyle ortaya çıkabilecek paradigma çatışmalarının önüne geçmektir. Bu araştırmanın kapsamı, Kur'ân'da "birr" kavramının geçtiği bütün âyetler oluşturmaktadır. Bu âyetler, ahlâk öğretiminde kavramın boyutlarının belirlenmesi ve içerdiği öğrenme alanlarının ortaya çıkarılması yönüyle ele alınmıştır. Bu şekilde Kur'ân'daki ahlâk anlayışının hangi boyutlarda ele alındığı açıkça ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın amacı; "birr" kavramı çerçevesinde İslamî ahlâk öğretiminin kapsamını ve öğrenme alanlarını belirlemektir. Bu araştırmada Nitel araştırma desenlerinden durum çalışması kullanılmış olup, kavram merkezli bir çalışma yürütülmüş ve elde edilen veriler doküman analizi yoluyla analiz edilmiştir. Çalışmada, güzel ahlâkın içeriğini bir bütünlük içerisinde ortaya koyan "birr" kavramının bilgi, duygu ve eylem bütünlüğü içerisinde ele alınması gereken bir kavram olduğu ve bu özelliğiyle iyilik ve doğruluğa dair bütün ahlâkî kavramları içinde barındırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda dengeli bir ahlâk eğitiminin ancak bu çerçevede gerçekleşebileceği vurgulanmıştır. Din ve ahlâk öğretiminde kapsam ve içerik yönüyle teorik katkılar sunacağı düşünülen bu çalışmada; kavramsal tahlillere ve temel ahlâkî ilkelerin belirlenmesine önem verilmiş, farklı yönleriyle ahlâk öğretiminin öğrenme alanlarına işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Ahlâk Eğitimi, Güzel Ahlâk, Birr, İyilik

Abstract

Throughout history, the notion of ethics has been a major issue that humanity has dealt with both in practice and theory. The issue of morals is addressed under the heading of 'ethics', a key component of axiology in philosophy, and it is one of the building blocks of Islamic thought. The Qur'an revealed the basic principles and practical reflections of ethics in different verses and parables and explained in detail what Islamic ethics means. A proper understanding of Islamic ethics is only possible through a proper understanding of relevant concepts in primary sources. In any scholarly discipline, it is critical that concepts be studied systematically, and their meanings be provided coherently. Concepts that go through the process of narrowing in meaning lose their functionality over time and become obsolete. In every system of thought, whether divine or human, there are basic arguments not only about the world we live in but also about existence and how to obtain a knowledge of this existence. In this context, the Qur'an also established some basic principles and imposed certain responsibilities on people in the world they live in.

Establishing the framework of the good and evil, Islam invited people to act on goodness and righteousness and to educate themselves, thereby paving the way for them to lead a natural life and achieve Allah's pleasure. Ethics, which is the subject of almost every voluntary behaviour of human beings, lays down the principles of a true and consistent life. In this context, it is important to meticulously analyse the concepts related to ethics in the Qur'an, to determine their scope and to pinpoint the relationships among these concepts accurately. When the verses related to the morality of believers in the Holy Qur'an are analysed, it is seen that the concept of "birr" holds an important place. It is defined as good morals by the Prophet of Islam and is found in different suras of the Holy Qur'an in different versions. The concept of 'birr' forms the focus of this research as it is critical in terms of identifying the scope and content of the moral structure in the Holy Qur'an and the place of good morals in Islamic thought. In this context, the scope of morality in the Qur'an based on the notion of "birr" is worth detailed investigation. This study is critical in that it not only shows the holistic approach of the moral structure in the Qur'an in terms of knowledge, emotion and action, but also prevents possible paradigm conflicts by drawing attention to the protection of this integrity in educational practices. The scope of this research is the verses in the Qur'an in which the concept of "birr" is mentioned. These verses are discussed in terms of determining the dimensions of the concept in ethics education and revealing the instructional topics it contains. In this way, this study clearly reveals the dimensions of ethics as addressed in the Qur'an.

The purpose of this study is to identify the scope and instructional topics of Islamic ethics education based on the notion of "birr". It followed a case study method, one of the qualitative research designs. A concept-centred study was carried out and the collected data were analysed using document analysis. The study revealed that the concept of "birr", which reveals the content of good morals in integrity, should be addressed based on the integrity of knowledge, emotion and action. This implies that it encompasses all moral concepts of goodness and righteousness. In conclusion, this study emphasises that a balanced moral education can only be provided within this framework. This study is thought to make theoretical contributions in terms of scope and content in the teaching of religion and ethics; it emphasises conceptual analysis and determination of basic moral principles, and it points out different aspects of the instructional topics of ethics education.

Keywords: Religious Education, Moral Education, Good Morals, Birr, Goodness

Giriş

İnsanların hayatlarını anlamlandırmaları için bahsedilmiş özelliklerden biri olan dil, düşünmenin ve anlamının en önemli unsurudur. İnsan, düşünme ve temyiz etme gücü sayesinde diğer canlılardan ayrılır. Beslenme, büyüme, üreme, şuurlu hareket etme gibi özellikleriyle diğer canlılara benzeyen insan; akletme, iyiyi ve doğruyu tercih etme noktasında belirgin farklılıklar göstermektedir. İnsanın kendisine ve etrafındakilere ilişkin farkındalığı, aynı zamanda bu farkındalığının da bilincinde olması, onun ayırıcı bir niteliğidir. Bu bağlamda dil, insana tanıma, adlandırma, öğrenme ve tanımlama kabiliyeti sunar. Dolayısıyla insan, dil vasıtasıyla hem düşünme özelliğini ortaya koyar hem de diğer canlı varlıklardan ayrılmış olur.¹ Yeryüzünde duygu, düşünce ve davranışlarını değerlendirerek iyi veya kötü şeklinde hüküm veren tek varlık insandır. Bu sebeple ahlâkın; akıl, irade, vicdan gibi yeteneklerle donanmış insanı, onun duygularını ve bunlardan doğan fazilet ve rezaletleri içerdigi söylenebilir.²

Genel mânada ahlâk, övülen huyları kazanmak ve yerilen huyları terk etmek amacıyla ortaya konulmuş huylara ilişkin bilgidir.³ O halde ahlâkın konusu huylar ve melekelerdir yahut onlarla nitelendirip nitelenmesi bakımından insanın kendisidir. Ahlâk, insanın iradeli fiillerini, kaynaklandığı melekeler veya iyi ve kötü değerlere konu olması bakımından incelemektir. Bu durumda ahlâkî araştırmaların, bir insanın yaptığı iradi fiiller aracılığıyla yetkinleşme sürecini inceleyen çalışmalar olduğu söylenebilir.⁴ İster bireysel ister siyasi ister içtimaî isterse ailevî olsun bütün fiillerin temelinde ahlâkîlik vardır.⁵ Bu çerçevede İslam ahlâkının da Allah tarafından övülen huyları kazanmak ve yerilen huyları terk etmek şeklinde ele alınması mümkündür. Allah'ın övdüğü davranışların ve kerih gördüğü davranışların neler olduğunu ve bu davranışların Müslümanların ahlâkındaki görünümünün ne şekilde olacağını, nasıl elde edileceğini, insanın felaha ulaşması için ne tür bir etkide bulunacağını araştırmak da İslam ahlâkçılarının temel görevleri arasındadır.

Nitel araştırma desenlerinden durum çalışması deseniyle ele alınan kavram merkezli araştırmada, İslam ahlâk anlayışında birr kavramının yeri, konumu, ahlâk eğitimi açısından belirleyiciliği ve kapsadığı öğrenme alanlarının neler olduğu sorusu araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı "birr" kavramı çerçevesinde İslami ahlâk öğretiminin kapsamını ve öğrenme alanlarını belirlemek ve bu doğrultuda yapılacak öğretim programlarına ve uygulamalarına farklı bir perspektiften katkı sunmaktır. Bu sayede ahlâk öğretiminde bir takım paradigma çatışmalarından kurtulmak ve bir kısım tutarsızlıkların önüne geçmek mümkün görünmektedir. Birr kavramı çerçevesinde ortaya konan bir ahlâk öğretisi sayesinde; bilgide, duyguda, eylemde bütünlüğün ve uyumun ahlâk eğitimi uygulamalarında ortaya çıkan birçok sorunu çözeceği düşünülmektedir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

¹ Ömer Türker, *Ahlâk Yeni Bir Yaklaşım* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 25-40.

² Mehmet Zeki Aydın, *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak eğitiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2008), 20.

³ Ahmet Efendi Taşköprizâde, *Ahlak ve Siyaset Risaleleri*, çev. Müstakim Arıcı (İstanbul: İslam Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016), 28.

⁴ Ömer Türker, *Pratik Felsefenin Yeniden İnşası Ahlâkîliğin Doğası* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 32.

⁵ Türker, *Ahlâkîliğin Doğası*, 33.

Birr kavramının lügat mânası nedir?

Ahlâk öğretimi açısından birr kavramının sunacağı avantajlar nelerdir?

Birr kavramının anlam çerçevesini bilmenin ahlâk eğitimi açısından önemi nedir?

Birr kavramı ahlâk eğitiminde hangi öğrenim alanlarına hitap eder?

Kavram çerçevesinde geliştirilmiş bir ahlâk eğitiminin avantajları nelerdir?

Çalışmada “birr” kelimesinin cahiliye dönemindeki temel mânalarına kısaca değinilmiştir. Makale semantik bir inceleme olmadığı için kavram, Kur’ân’daki anlam çerçevesiyle sınırlandırılmıştır. Araştırmada metin analizi yöntemi ve algılama biçimini vurgulayan veri setleri kullanılmıştır. Doküman analizi ise dokümanlara ulaşma, orijinalliklerini kontrol etme, dokümanların içeriğini anlama, veriyi detaylı bir şekilde analiz etme ve veriyi kullanma aşamalarına göre düzenlenmiştir. Bununla beraber araştırma ile ilgili elde edilen dokümanların, araştırmanın amacına uygunluğu belirlenmiştir. Ayrıca, dokümanların içeriğinin araştırmanın kavramsal çerçevesine uygunluğu kontrol edilmiştir. Çalışma Kur’ân bağlamında ele alındığı için âyetlerin ifadeleri ve bir kısım çıkarımlar, dipnotlar vasıtasıyla desteklenmiştir.

1. Birr Kavramının Mânası

Her düşünce sistemi temel kavramlarını inşa ederken içinde bulunduğu toplumun kullandığı kelimelerin anlam sahasını genişleterek sistemin bir parçası haline getirmiştir. Bu şekilde kelimeler farklı bir boyut kazanmış ve yeni sistemin taşıyıcı bir gücü haline dönüşmüş olur. Anlam alanının genişlemesiyle kelimelerin de zenginleşip çeşitlendiği görülmüştür. Kur’ân “*her bir peygamberi ancak kendi kavminin dili ile gönderdik ki onlara açıklasın...*”⁶ buyurmuştur. Bu sebeple İslam, temel kavramlarını içinde bulunduğu dil içerisinden seçmiş ve kelimeleri İslamî bakış açısıyla bir anlamda yeniden inşa etmiştir. İzutsu (öl.1993), cahiliye döneminde kullanılan kelimelerin, onların dünya görüşünü yansıtan bir nitelikte olduğunu ve daha çok seküler anlamlar ifade ettiğini dile getirmiştir. Ona göre İslam bu kelimelerin bazılarının anlam alanını genişletmiş, bazılarını ise daraltmıştır.⁷ Bu çerçevede anlam alanı oldukça genişleyen kelimelerden bir tanesi de daha önce Araplar arasında benzer bir mânada kullanılan “birr” kelimesidir.⁸

Kavramların birçoğunda olduğu gibi “birr” kavramı da İslam öncesi dönemde Araplar arasında bilinmekte ve cahiliye şiirlerinde karşımıza çıkmaktadır. Sahabelerin, Kur’ân’da karşılaştıkları bazı lafızların mânalarını daha iyi idrak edebilmek için cahiliye dönemi şiirlerine başvurdukları bilinmektedir.⁹ Bu dönem şairlerinden İmruülkays b. Hucr (öl. 540) divanında birr kavramını en hayırlı rızık,¹⁰ yeminine sadık olma,¹¹ ahbine

⁶ Kur’ân-ı Kerîm Meâli, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), İbrâhîm 14/4.

⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1997), 109-110.

⁸ Güven Ağırkaya, “Kur’ân-ı Kerîm’de Birr (İyilik)”, *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2018), 75.

⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetu'l Vehbe, ts.), 56.

¹⁰ İmruülkays b. Hucr, *Dîvânu İmriilkays*, ed. Abdurrahman el-Musavi (Beyrut: Daru'l-Marife, Beyrut, 2004), 144.

¹¹ İmruülkays b. Hucr, *Dîvânu İmriilkays*, 157.

sadık olma iyilik sahibi, cömert olma¹² gibi mânalarda kullanmıştır. Tarafe b. Abd'ın (öl. 564) divanında ise birr kelimesi ahdine sadık kişi ve günah mânasına gelen ism kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır.¹³ Cahiliye dönemi şairlerinden Nâbiğa b. Zübyânî'nin (öl. 604) şiirlerinde de birr kavramına rastlanır. O, bu kavramı kimi zaman adalet, kimi zamanda iyilik ve vefa anlamında kullanmıştır.¹⁴ Züheyr b. Ebi Sülma (öl. 609) ise şiirlerinde birr kelimesini çokça yapılan hayr ve salah mânalarında kullanmıştır.¹⁵

İlk Arapça sözlüklerde birr kelimesiyle aynı kökten olan “el- berr” kelimesinin “kara parçası” mânasına geldiği bildirilmiştir. Bu kelime aynı zamanda yakınına iyilik eden kimse için de kullanılmıştır. İsim veya mastar şeklinde kullanıldığında birr veya berr şeklinde söylenebilir. B-r-r kökünden türemiş olan “el- Berriyye” kelimesi ise sahra, çöl mânasına kullanılır. Fiil olarak kullanıldığında genellikle yeminine sadık olma, itaat etme, bir şeyin gereğini yapma mânalarına gelir.¹⁶ Genel olarak sözlüklerde sıdk, taat, ahde vefa, sözünde durma, yakınlara iyilik, ihşanda genişlik, itaat, takvâ, sevap, cennet, hayr, ibadet, sıla gibi mânalara geldiği söylenen birr kelimesinin, ağırlıklı olarak ahlâkî erdemleri ihtiva ettiği söylenebilir.¹⁷ Yeryüzündeki genişlik anlamına gelen birr kelimesi göğüs genişliğini anlatmanın yanında sükûneti ve kalp mutmainliğini de ifade eden bir kavramdır. İyiliğin işlevselleştirilmesi, varlık sahasına çıkması ve yaygınlaşması dolayısıyla ortaya çıkan genişlikten mecaz yoluyla türetilmiştir. İslam âlimleri, Allah'a karşı yapılan her türlü ibadetin birr kelimesinin kapsamı içerisine girdiğini ifade etmiştir.¹⁸ Hadiste, birr kelimesinin mânası şu şekilde açıklanır: “*Birr, ruhun sükûn bulduğu ve kalbin mutmain olduğu şeydir. Günah ise, nefsinde sıkılma, içinde tereddüt meydana getiren şeydir.*”¹⁹ Dolayısıyla güzel ahlâk, kişinin kalbinin mutmain olduğu, sükûnete kavuştuğu davranışlar bütünüdür. Kötü ahlâk ise, insan fitratının kabule yanaşmadığı, bir başka deyişle insanın içinden gelen bir tepki sebebiyle tereddüt oluşturan davranışlardır. Taberî, Mücâhit'ten naklen birr kelimesinin asıl mânasının “Kalbin Allah'a taat üzere sabit kalması” olduğunu söylemiştir.²⁰ “Birr” kavramının geçtiği ayetler dikkate alındığında sıdk, ihşan, hayr ve salih amel gibi kavramlarla ilişkili olduğu hatta bunların her birini kapsadığı görülmektedir.²¹ Kavramın bütün hayırların kemali manasına kullanıldığı söylenmiştir. Elmalılı (öl. 1942) birr ile hayr arasındaki fark üzerinde durmuş, birrin hayra ulaştıran ve kastedilmiş olan fayda olduğunu söylemiştir. Hayr ise sehven

¹² İmruülkays b. Hucr, *Dîvânu İmriilkays*, 100.

¹³ Tarafe b. el-'Abd, *Dîvân Tarafe b. el-'Abd* (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 12-44-60.

¹⁴ Muhammed Zeki Aşmâvî, *En-Nâbiğa ez-Zubyânî mea dirâseti'l-arabiyyeti fi'l-câhiliyye* (Lübnan-Beyrut: Dâr'uş-Şurûk, 1994), 55-62.

¹⁵ el-A'lem eş-Şentemirî, *Şîru Züheyr b. Ebû Sülma*, ed. Fahrudin Gabâve (Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, 1980), 61-111.

¹⁶ Halil b. Ahmed Ferâhidî, *Kitabu'l-ayn* (Müessesetü Dâru'l-Hicre, 1990), 7/259-260.

¹⁷ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs* (Beyrut: Menşûrat Dâri Mektebeti'l-Hayat, ts.), 1/152; Mecduddin Fîrûzâbâdî (Mısır: Matbaatu's-Seâde, 1913), *Kâmûsu'l-muhît*, 348; İsmail b. Hammad b. Cevherî, *Tacu'l luga ve's- şîha'u'l Arabiyye*, nşr. Abdulgavur Attar (Beyrut: Daru'l 'İlim, 1979), 2/588; Mukatil b. Süleyman, *el-Vücu' ve'n-nezair*, çev. Ali Özek (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993), 167.

¹⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir Taberî, *Camiu'l beyân an te'vili'l Kur'ân*, thk. Ahmet Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1420).

¹⁹ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: İhyau't-Turasi'l 'Arabi, ts.), “Birr”, 14-15.

²⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir Taberî, *Camiu'l beyân an te'vili' aye'l Kur'ân* (Mekke: Daru't-Terbiyyeti ve't Turas, ts.), 3/337.

²¹ Mesut Okumuş, “Kur'ân'da 'Birr' Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz”, *Dinî Araştırmalar* 5/14 (2002), 115.

bile olsa dinen faydalı olan her şey için kullanılır. Ayrıca hayr kelimesinin zıddı şer iken, birr kelimesinin zıddının “ukuk” ve “hıns” olduğunu belirtmiştir. Ona göre iman mebede-din iken birr gaye-i din olarak kabul edilmiştir.²²

2. Birr Kavramı Işığında İslam Ahlâk Öğretiminin Boyutları

Eğitimin amacı, insanın doğuştan getirdiği yetenekleri, bir bütün olarak ele alarak doyurmak ve geliştirmektir. Bu bağlamda insanın bilişsel, duyuşsal ve bedensel güçlerinin dengeli bir şekilde geliştirilmesi hedeflenmiştir. Ahlâkî eğitim geliştikçe, giderek, doğruluk ve güzellik kavramları da gelişir.²³ Hz. Aişe'ye Peygamber Efendimizin (s) ahlâkı sorulduğunda “Onun ahlâkı Kur’ân ahlâkı idi”²⁴ demiştir. Ayrıca Hz. Peygamberin(s) güzel ahlâkı bizzat Allah tarafından teyit edilmiş ve Kur’ân-ı Kerîm’de “*Şüphesiz sen büyük bir ahlâk üzere sin*”²⁵ buyurulmuştur. Kur’ân, Allah’ın kelâmı olması dolayısıyla ahlâkî olan şeyleri; Allah indinde iyi ve makbul olan şeyler olarak ele almıştır. Allah’ın yanında değerli ve ahlâkî olmayan düşünce, tutum ve davranışları ise ahlâk dışı kabul etmiştir. Kur’ân, insanın temel ahlâkî yapısını ortaya koyarken onun yaratan rabbine kulak vermesi ve O’ndan gelen ilme tâbi olması gerektiğini vurgulamıştır. Bütüncül bir mânada hakikatin ancak bu şekilde kavranabileceğine ve hevâ merkezli çağrılarının etkisinden yalnızca bu yolla kurtulabileceğine işaret etmiştir.²⁶ Kur’ân ahlâkını kapsamlı bir biçimde ele alan “birr” kavramı bütün hayırları içinde barındırır.²⁷ Kur’ân’da Allah birr sahiplerini övmüş ve onları müjdelemiştir.²⁸ Birr hakkında Hz. Peygamber(s), onun “güzel ahlâk” mânasına geldiğini söylemiştir.²⁹ Kavramın içeriğine baktığımızda birrin yani güzel ahlâkın üç temel unsur üzerine inşa edildiğini görmekteyiz. Birincisi doğru bir düşünce üzerine bina edilmesidir ki biz bu durumu “bilgide birr” başlığı altında ele alacağız. İkinci olarak bu doğru bilginin halis duygular üzerine bina edilmesi gerekir. İnsanın hislerinin ve arzularının da bu bilgi üzerinden harekete geçmesi ve psikolojik olarak bilgiyi davranışa dönüştürme azim ve gayreti içinde olması gerekmektedir. Birr kavramının bu yönü ise “duyguda birr” başlığı altında ele alınacaktır. Bilginin ve duyguların aynı istikamette olması kişinin davranışlarını bu yöne sevk etmesinin temel koşullarındandır. Bilgi ve duyguların görünen bir boyuta yükselmesi ise eylem ve amellerle ortaya çıkmaktadır. Bu alandaki temel davranış biçimleri de “eylemde birr” başlığı altında ele alınacaktır. Bu üç alan aynı zamanda bireyin ahlâkî öğrenme alanlarının temel üç ögesidir. Dolayısıyla ahlâk eğitiminin kazanımları dikkate alındığında vaz geçemeyeceğimiz temel unsurları içinde barındırdığı görülmektedir.

3.1. Bilgide Birr

İslam inancında bilgiye dair ne varsa Allah’a kulluk etmek için bir vesile olarak kabul edilmiştir. Bir başka deyişle bütün şer’i ilimler ve buna bağlı olan ilimler Allah’a

²² Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 2/137-138.

²³ Mehmet Zeki Aydın, *Okulda Değerler Eğitimi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2012), 44.

²⁴ Müslim, "Müsafirun" 139.

²⁵ el-Kalem 68/4.

²⁶ el-Bakara 2/120.

²⁷ Ebu Bekir b. Ferah el-Ensari el-Hazreci Şemseddin Kurtubi, *el-Camiu’ li’ahkâmi’l Kur’ân*, thk. Ahmet el-Beruni (Kahire: Daru’l Kitabi’l Mısriyye, 1384), 2/238.

²⁸ el-Mutaffifin 83/22; el-İnfîtâr 82/13.

²⁹ Müslim, “Birr” 14.

kulluk için bir vesiledir.³⁰ Bütün peygamberlerin gönderilmesindeki maksat ta budur.³¹ Bu sebeple sonuç itibarıyla pratik bir neticesi bulunmayan ilimler hüsnü kabul görmemektedir.³² İslam'da öğrenilmesi gereken bilgiler genellikle hayata yakınlık ilkesine göre açıklanmıştır. Ayrıca bilgili veya bilgisiz her insan tarafından kolayca anlaşılacak bir üslup kullanılmış ve çeşitli müteradif kelimeler işe koşulup hakikatler açıklık ilkesiyle beyan edilmiştir. Bu yönüme "yaklaşımcı" bir başka deyişle "takribi yöntem" ismi verilir. Yıldızın ne olduğu sorulduğunda "*şu geceleyin gökyüzünde müşahede ettiğimiz şeydir*" şeklindeki açıklamalar bu kabildendir.³³ Örneğin kibir hakkında Hz. Peygamber (s); "Kibir, hakkı kabullenmemek ve insanları hor görmektir"³⁴ diyerek kibri, insanlar tarafından idrak edilemeyecek gizemli lafızlarla değil herkesin anlayabileceği görülebilir haliyle açıklamıştır. Bu tür açıklamaların dışındaki açıklamaların ise öğrenilmesi zordur. Bu sebeple açıklamalar, daha çok duyularla algılanan veya başka yollarla açıkça anlaşılan bir mahiyette olmalıdır. Hükümlerde aslanan maksadın anlaşılmasıdır. Aklın maksada ulaşmadan önce çıkmaza girmesini gerektirecek ifadeler ise temel öğretim ilkelerine aykırıdır. Kişilerin idrakleri her zaman aynı düzeyde olmadığı için, her talepte de eşit şekilde cereyan etmez.³⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de "birr" kavramı otuz âyette tekil, çoğul, fiil, isim, ismi fail vb. şekillerde geçmektedir. Türevleri ile yedi farklı şekilde zikredilen kavram, tekrarlarıyla ve müştaklarıyla beraber toplamda otuz iki yerde zikredilmiştir.³⁶ Kur'ân'da birre, bir başka deyişle güzel ahlâka ulaşmanın ilk adımı sağlıklı bir bilgiye sahip olmaktır. Bu nedenle, ilgili ayetlerde "birr" kelimesinin içeriğinin açıklanması, öncelikli olarak sağlam ve doğru bilgi temelinde ele alınmıştır ki bu ileriki paragraflarda ele alınacaktır. Âyetlerde "*iyilik (birr) yüzlerinizi doğuya veya batıya çevirmeniz değildir...*"³⁷ "*...iyilik (birr), evlere arkalarından girmeniz değildir...*"³⁸ denilerek iyilik konusunda insanlar arasında hatalı bir bilginin, eksik veya sınırlı bakış açılarının bulunduğu dikkat çekilmiştir. Kur'ân'ın bu ikazlarından anlaşıldığı kadarıyla gerek bireysel gerekse toplumsal olarak bütüncül mânada iyiliğin bütün boyutlarıyla tespit edilemeyeceği düşünülebilir. Eğer insan iyiyi ve doğruyu sadece kendi çabasıyla bir bütün olarak kavrayabilecek olsaydı veya toplum bu konuda yeterli bir ehliyete sahip bulunsaydı, bu durumda âyetlerin iyiliğin içeriği ve kapsamı hakkında bilgi vermesi ve insanların bu konudaki eksik ve yanlış kavrayışlarından bahsetmesi yerinde olmazdı. Bu doğrultuda Allah, gerçek bilgiyi insanlara sunmuş, iyiliği detayları ile açıklamış ve iyiliğin temel ölçülerini ortaya koymuştur. Bununla beraber iyilik hakkında verilen hükümlerin, Allah'tan bir delil ve onay olmaksızın, vahiy hiçbir şekilde dikkate alınmaksızın sadece bireysel ve kültürel tecrübeler doğrultusunda belirlenmesinin de doğru bir yaklaşım olmadığını beyan etmiştir. Ahlâkî olarak hangi şeylerin iyi hangilerinin kötü olduğu, sadece iyinin ve kötünün ne olduğunu tanımlamak

³⁰ el-Hac 22/1, 11; Hûd 11/ 1-3; el-Bakara 2/2; el-En'âm 6/1; el-Mâide 5/92; ez-Zümer 39/2-3; Hûd 11/14.

³¹ İbrâhîm 14/1; Kehf 18/1-4; Enbiya 21/25.

³² İbrâhîm b. Musa b. Muhammed Şaṭıḫî, *el-Muvâfâkât*, çev. Mehmed Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 1/50.

³³ Şaṭıḫî, *el-Muvâfâkât*, 1/47-48.

³⁴ Müslim, "İman", 147.

³⁵ Şaṭıḫî, *el-Muvâfâkât*, 1/50-51.

³⁶ Muhammed Fuat Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l- müfehres li- elfâzi'l- Kur'ân-ı Kerîm* (Kahire: Daru'l- Hadis, 2001), "B-r-r", 143-144.

³⁷ el-Bakara 2/177.

³⁸ el-Bakara 2/189.

suretiyle tespit edilebilir. Bir başka deyişle bir fiili iyi veya kötü olarak niteleyebilmemiz için o fiile iyilik değerini katan unsurun ne olduğunu belirlemek önemlidir.³⁹ Kur'ân'da fiillerin kendine nispetle iyi veya kötü kabul edildiği mutlak iyi Allah'tır. "*Muhakkak ki O, berr'dir, rahîmdir (hayırların ve iyiliğin kaynağıdır, merhamet ve ihsanı boldur).*"⁴⁰ İsfahânî (ö.502/1108), tefsirinde Kur'ân'da birr kelimesinin kullarına nimetler bahşetmesinden dolayı bazen Allah'a nispet edildiğini, kimi zamanda Allah'a itaatinden dolayı kullara nispet edildiğini söylemektedir.⁴¹

Ahlâkî hüküm, ahlâkî iyyinin mutlak olarak tanımlanmasıyla ortaya çıkar. İyyinin doğrunun arayışını insana nasip eden, iyiliğin ve güzel ahlâkın insanın zihninde, duygularında ve amellerinde nasıl ortaya çıkacağına ölçüsünü veren Allah, iyiliğin ve güzel ahlâkın da kimde olduğunun yegâne belirleyicisi olacaktır. Bu sebeple bir kişiye kendisinin veya içinde bulunduğu toplumun iyi veya güzel ahlâklı demesi yeterli olmayacak, onun ahlâkının ve iyiliğinin Allah tarafından da onayı gerekecektir. Bu durumda ahlâkî iyyinin belirlenmesinde insani hazları ve tecrübeleri esas alan düşünce ekollerinin, İslamî ahlâk anlayışında yetersiz kabul edildiği hatta kınandığı ve eleştirildiği söylenebilir. Kur'ân, hazlarının peşinde sürüklenenleri nefislerini ilah edinenler olarak nitelemiş ve onların tamamen haz merkezli davranışlarını yermiştir. "*İstek ve arzularını kendisine ilah edinen kimseyi gördün mü? Şimdi ona sen mi vekil olacaksın?*"⁴² "*Şimdi sen, kendi hevâsını ilah edinen ve Allah'ın bir ilim üzere kendisini saptırdığı, kulağı ve kalbini mühürlediği ve gözü üstüne bir perde çektiği kimseyi gördün mü? Artık Allah'tan sonra ona kim hidâyet verecektir? Yine de öğüt alıp-düşünmüyor musunuz?*"⁴³ Bir başka âyette Allah Hz. Davut'a insanlar arasında adaletle hükmetmesini ve hevâya uymamasını emretmiştir. "*...istek ve tutkulara (hevâya) uyma; sonra seni Allah'ın yolundan saptırır...*"⁴⁴ Aynı husus toplumsal kabulü esas alan ahlâk anlayışları içinde geçerlidir. Çünkü Kur'ân âyetlerinde gerek bireysel gerekse toplumsal arzuların ve tecrübelerden yola çıkarak oluşturulan ahlâk anlayışlarının, yanlış ve eksik olabileceğini açıkça ifade eden naslar bulunmaktadır. "*Sonra seni bu emirden bir şeriat üzerine kıldık; öyleyse sen ona uy ve bilmeyenlerin hevâlarına uyma.*"⁴⁵ Bu durumda İslam inancında iyiliğin ve ahlâkın bireysel ve toplumsal tecrübeler ve temellendirmeler dışında çok daha farklı bir temel üzerinden ele alındığı görülmektedir. Bu durum bireysel ve toplumsal temelli ahlâk anlayışlarının her konuda tamamen yanıldığı anlamına gelmese de eksik, yetersiz kimi zamanda tutarsız oldukları sonucuna ulaştırabilir. Belki de bu sebeple Hz. Peygamber (s), "Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim"⁴⁶ buyurmuştur. Çünkü kâmil bir ahlâkın, doğru bilgi üzerinden inşa edilmesi gerekir. Bu bilgi Allah resulünden (s) gelen ve bizlere sadık haberle ulaşan hakikat bilgisidir. Bu sebeple Kur'ân'da Allah'ın bilinebileceğine vurgu yapılmıştır. Bu bağlamda "*Bil ki, Allah'tan başka tanrı yoktur. Kendi günahın için,*

³⁹ Türker, *Ahlâk*, 57.

⁴⁰ et-Tûr 52/28.

⁴¹ er-Râğıb Ebu'l-Kâsım el-İsfahânî, *Tefsiri Râğıp el-İsfahânî*, thk. Adil b. Ali eş-Şeddi (Riyad: Dâru'l- Vatan, 2003), 1/174- 2/711.

⁴² el-Furkan 25/43.

⁴³ el-Câsiye 45/23.

⁴⁴ Sad 38/26.

⁴⁵ el-Câsiye 45/18.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî İmam Malik, *el-Muvaţta*, thk. Muhammed Mustafa Âzami (Müessesetü Malik b. Sultan, 2004), "Hüsnü'l Hulk", 8.

erkek kadın müminler için Allah'tan af dile. Ne yapacağınızı ve yerinizin neresi olacağını Allah bilir"⁴⁷ buyurulmaktadır. Âyette emir kipi ile geçen اَعْلَمُ "bil ki" kelimesi Allah'ın insanlar tarafından bilinebilir olduğunun açık bir delilidir. Dolayısıyla inanç ve iman bilgisizce keyfi olarak ortaya çıkan bir şey değildir. Aynı zamanda bu bilgi, bireyde ve toplumda güzel ahlâkı inşa eden bilişsel öğeleri şu şekilde ortaya koymuştur. "... Ancak iyilik(birr), Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, Kitap'a ve peygamberlere iman eden..."⁴⁸ Dolayısıyla gerçek mânada iyiliğe ulaşmanın ilk adımı Allah'a, meleklerine, kitaba ve peygamberlere iman etmektir.

Bakara Suresi'nin gerdanlığı⁴⁹ olarak ta tanımlanan 177. âyette geçen ikinci "birr" kelimesinde muzaf hazfedilmiştir. Takdiri وَلَكِنَّ ذَا أَلْبِرِّ وَيَكِنَّ أَلْبِرِّ بِرُّ مَنْ آمَنَ veya وَلَكِنَّ ذَا أَلْبِرِّ وَيَكِنَّ أَلْبِرِّ بِرُّ مَنْ آمَنَ şeklinde. Arap dilinde benzer kullanımlar İslam öncesi dönemde de görülmektedir.⁵⁰ Bununla beraber âyette geçen "مَنْ" "kimse- kimseler" kelimesi Arapçada hem birey hem de toplum için kullanılabilir. Bu sebeple İslam'da toplumsal iyiliğin ve bireysel iyiliğin temel prensipleri aynıdır. Bireyin iyiliğinde gözetilen temel esaslar ne ise toplumun iyiliğinde gözetilen temel esaslarda aynıdır. Birey, âyette belirtilen şekilde bir donanıma sahip olmadığında iyiliğe ulaşamayacağı gibi; toplumda, bu donanıma sahip olmadığı müddetçe iyiliğe ulaşamaz. Dolayısıyla İslam düşüncesinde birey ve toplum düşüncede, duyguda ve eylemde birr kavramının gerektirdiği vasıfları kuşanmadıkça Allah'ın rızasına ulaşmaları mümkün görünmemektedir. İyi ahlâk insanı ve insanları iyiliğin gerçek ve hakiki onaylayıcısı olan Allah'ın rızasına, Allah'ın rızası ise sonsuz nimetlere ulaştırır. Bu sebeple âyette نَعِيمٍ "Kuşkusuz iyiler nimet içindedirler."⁵¹ denilmiştir. Bakara suresi 177. âyette geçen "مَنْ" kelimesi aynı zamanda akıllılar için kullanılır. Akılsızlar "مَنْ" kelimesinin kapsamı içerisine girmezler. Bu sebeple birr sahipleri yani güzel ahlâk sahipleri olarak nitelendirilebilecek varlıklar akıllılardır. Ahlâk, ancak akıllılar için geçerli olduğundan her ne kadar akılsız varlıklar zaman zaman ahlâkî sayılabilecek davranışlar sergileseler de hayvanlar ve bitkiler için ahlâk söz konusu değildir.

İslam'a göre hakiki bilginin temelinde vahyin öğretileri vardır. İslam doğru ahlâklanmanın Allah'a iman ilkesi üzerinden hareket etmesi gerektiğini vurgular. Bu doğrultuda iyiliğin temeline kulluğu, ikrarı ve imanı koyar. Peygamberler tarafından iletilen hakikat bilgisi temel alınmadan, duygu ve davranışların doğru istikamette değiştirilmesi ve bu bağlamdaki diğer öğretilere itibar edilmesi mümkün görünmemektedir. Bu sebeple İslam, güzel ahlâkın başlangıç noktasını bilgide ve düşüncede doğruluk üzerine inşa etmiştir. Bu durum İslam ahlâkının; hazcılık, yararcılık, doğacılık, faydacılık vb. birçok çağdaş ahlâk anlayışının dışında farklı bir ahlâk temellendirmesinin olduğunun göstergesidir.⁵² Bütün bunların üzerine İslamî bir ahlâk

⁴⁷ Muhammed 47/19.

⁴⁸ el-Bakara 2/177.

⁴⁹ Mahmûd Şeltût, "Bakara Sûresi'nin Gerdanlığı Birr (İyilik) Âyetinin Tefsiri", çev. İdris Şengül, Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi 3/7 (2001), 321-335.

⁵⁰ Kurtubî, *Tefsiri Kurtubi*, 2/238; Taberî, *Camîu'l beyân*, ts., 3/339; Muhammed b. Mahmud Ebu Mansur Maturudî, *Te'vilatu ehli sünne*, thk. Mecdî Baslum (Beyrut: Daru'l Kütübî'l- 'İlmiyye, 1426), 2/3.

⁵¹ el-Mutaffifin 83/22; el-İnfitâr 82/13.

⁵² Bülent Uğur Koca, "Pragmatizmin Ahlaki Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", *Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal* 19 (2022), 244-279; Bülent Uğur Koca, "Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlakının Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", *İçtimaiyat* 6/1 (31 Mayıs 2022), 81-103.

öğretiminin ve bilişsel temellerinin İslam itikadını ve İslamî doğruları esas alması gerektiği söylenebilir. Hatta İslam itikadını ve doğru bilgi anlayışını öğrenmenin, İslam ahlâk öğretisinin içinde önemli bir parça olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Müslüman bireylere İslam itikadını esas almayan düşünceler temelinde bir ahlâk öğretisinin sunulmasının da tutarsızlığa ve dengesizliğe yol açacağı düşünülmektedir.

3.2. Duyguda Birr

“İyilik (birr) yüzlerinizi doğuya veya batıya çevirmeniz değildir...”⁵³ “...İyilik(birr), evlere arkalarından girmeniz değildir...” âyetlerde insanların birr arayışlarının farklı görünüşlerinden söz edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla birr, çeşitli davranış biçimleriyle söz konusu insanlar tarafından arzulanan ve aranan bir şeydir. İnsan bir yönüyle iyiliği, ona yönelmeyi ve ona ulaşmayı ister. Onun yaratılıştan hem iyi olmaya hem de kötü olmaya kabiliyetli olduğuna dair işaret vardır. Kur’ân’da insan nefsinden bahsedilirken onun takvâya da fücra da yönelebilecek kabiliyette olduğu vurgulanır. “Nefse ve onu şekillendirene, sonra ona kötülüğe eğilimini ve takvâsını ilham edene (and olsun)”⁵⁴ Bu sebeple her insanın fitratında (doğasında) iyiyi arayan bir yön bulunduğu söylenebilir. Bu durum insanın duygusal olarak iyiyi kabullenme yetisinin olduğunu gösterir. Var olmayan, idrak edilemeyen veya hissedilemeyen bir şey bilinemez ve insan için var olmayan bir duyguya da yönelmek imkansızdır. Eğer insanın iyiyeye yönelik böyle bir yetisi olmasaydı iyilikten, ahlâktan ve ahlâk eğitiminden söz etmemiz yersiz olurdu. Çünkü her canlı ancak yaratılışından gelen eğilimleri davranışa dönüştürebilir. Köpekten uçması beklenmediği gibi sinekten de bal yapmasını beklemek abes olur. Nitekim insanı doğuştan kötü olarak kabul edenler, onun asla iyi olamayacağını iddia etmişlerdir. İnsanı özünde kötü kabul eden Freud, bu özelliği sebebiyle toplumla asla bağdaşamayacağı için, insanın toplum tarafından denetlenmesi ve baskı altında tutulması gerektiğini savunmuştur.⁵⁵ Başka bir ifadeyle Freud, iyiliğin kurucusu olma görevini bireye değil topluma yüklemiştir. Tek başına iyi olmaya kabiliyeti olmayanın, toplum halinde iken bu kabiliyeti kazanabileceği düşüncesi tartışmaya oldukça açık görülmektedir. İnsanı sadece doğal bir varlık olarak kabul eden ve özünde yalnızca arzuları ve öfkeyi barındırdığını iddia eden Hobbes, “insan insanın kurdudur” demiştir.⁵⁶ Ona göre nasıl ki doğa keskin kanunlarla işliyorsa aynı şekilde insan da karşı konulamaz içgüdülerle idare olunmaktadır. Dolayısıyla ona göre insan davranışları iradi değil zaruridir.⁵⁷ Bu düşünceye sahip olanlar bir insanın başka bir insana iyilik yapmasının, ancak elde etmeyi amaçladığı dünyevi fayda ile açıklanabileceğini söylemişlerdir.⁵⁸ İnsanı yalnızca hevâ ve hevesten ibaret gören bu tip düşünürlerden aksi bir görüş çıkması da zaten tutarsızlık olarak kabul edilir. Daha önce ifade edildiği üzere İslam, insanda doğuştan gelen iyiliğe ve kötülüğe dair bir yetinin olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁹ Bu yetilerden iyiyi tercih ederek nefsin arındırılması ise insanın sorumluluğuna verilmiştir. İnsanın ancak nefsini arındırmak sureti ile felaha ereceği belirtilmiştir. “Nefsini arındıran elbette kurtuluşa

⁵³ el-Bakara 2/177.

⁵⁴ eş-Şems 91/8.

⁵⁵ Sigmund Freud, *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd* (İstanbul: Metris Yayınları, 2001).

⁵⁶ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim (İstanbul: Yapı kredi Yayınları, 2008).

⁵⁷ Koca, “Faydacı Ahlakın Temelleri”, 85.

⁵⁸ Edward Osborne Wilson, *İnsan Varlığının Anlamı*, çev. Z. Sezer (İstanbul: Olvido Kitap, 2017).

⁵⁹ eş-Şems 91/7-8; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Boğa (Yemâme: Dâru İbn Kesîr, 1987), “Cenaiz”, 91(No.1319).

*ermiştir.*⁶⁰ Nefsini arındırmaktan uzak durup fücûra yönelenler ise hevâlarından kaynaklanan aşırılıkların önüne geçemedikleri için gün gelir doğruyu/hakikati yalanlamaya kadar giderler.⁶¹ İnsana ait iyilikler (hayr), sadece nefsin bedenî hazların aşırılıklarından uzaklaşmasıyla gerçekleşir. Bu uzaklaşma, onu yapana güzel ahlâk kazandırır.⁶² İslam, Allah'tan sakınıp nefsin akıl ve din tarafından yasaklanan kötü arzulara eğilimi manasına gelen hevâdan arındırılması gerektiğini vurgulamış ancak bu şekilde yapıldığı takdirde cennet nimetlerine kavuşulacağını bildirmiştir. *“Rabbimizin azametinden korkarak nefsini hevâsından engelleyen kimsenin varacağı yer cennettir.”*⁶³

Kur'ân'a göre fitri olarak iyiyi istemek duyguda birre ulaşmanın zeminini oluşturur. Bunun üzerine duyguda birre ulaşmanın ve doğru bir duygusal tercih yapmanın en önemli unsuru takvâdir. Takvâ, ahlâkî bilginin içselleştirilmesiyle ilgili bir kavramdır. Takvâ, kişinin iç denetimini sağlayan en önemli etkidir.⁶⁴ Takvâ sahipleri Allah'ın cezalandırmasından sakınan, ona isyan etmekten kaçınan, haddi aşmayan ve onun emirlerini yerine getiren kimselerdir.⁶⁵ Takvâ, insanların niyetlerindeki sıhhati düzenleyen bir unsur olarak kalbin amelidir ve duygularla ilgilidir. Bununla beraber kalplerin ilahî iradeye uygun olarak tercih yapabilmek için kuşandığı manevi bir elbisedir. Kalbin alemlerin rabbine taat üzerine sabit kalmasıdır.⁶⁶ Aynı zamanda takvâ, *“Allah ile sükûn bulan ve bu halden zevk alan bir kulun O'ndan başkasından sakınmaması”*⁶⁷ demektir. Görüldüğü üzere takvâ, iyiye yönelik arzu ve isteğin doğru bir istikamette yol almasının duygusal olarak temel şartı görülmektedir. Bu sebeple Bakara suresinin ikinci âyetinde doğruya ulaşmanın duygusal olarak ilk aşamasına vurgu yapılmış ve *“İçinde şüphelenmeyen bu kitap müttakiler için yol göstericidir”*⁶⁸ denilmiştir. Bu bağlamda takvâyâ değil de onun zıddı kabul edilen hevâyâ sarılanların birre ulaşmaları mümkün görülmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de takvâ sözcüğü muhtelif kalıplar içerisinde iki yüz küsur yerde geçmekte, birr kelimesinin geçtiği birçok yerde de takvâ kelimesi kullanılmaktadır.⁶⁹ Bu nedenle takvâ kelimesi, duyguda birre ulaşmanın en temel kavramı olarak görülebilir. Kur'ân'da *“O'nun dostları ancak takvâ sahipleridir.”*⁷⁰ denilerek duygusal ve manevi bir kavram olan dostluk da takvâyâ bağlanmıştır. Niyetlerin düzenlenmesi ve arındırılması da ancak takvâ ile mümkün olur. Çünkü ameller niyetlere göredir.⁷¹ Niyetler ise ancak takvâyâ uygun oldukları ölçüde değer bulur, hevâyâ göre düzenlenmiş niyetlerin ise herhangi bir kıymeti yoktur. Bir yönüyle takvânın, insanın tercihlerine nitelik kazandıran olumlu yönün adı olduğu söylenebilir. Her tür

⁶⁰ eş-Şems 91/9.

⁶¹ eş-Şems 91/11. *“Semûd, azgınlığından, taşkınlığından dolayı hakkı yalanladı.”*

⁶² Gürbüz Deniz, “İbn Sinâ'nın Ahlaka Dair Risalesi (Risale fi'l Birr ve'l-İsm)”, *Diyanet İlmî Dergi* 50/1 (2014), 236.

⁶³ en-Nâziât 79/40-41.

⁶⁴ Bülent Uğur Koca, *Değerlerin Felsefi ve Kur'ânî Temelleri ve Eğitimi* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018), 95.

⁶⁵ Taberî, *Camiu'l beyân*, ts., 3/356.

⁶⁶ Taberî, *Camiu'l beyân*, ts., 3/337.

⁶⁷ Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buhârî Kelâbazî, *Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 163.

⁶⁸ el-Bakara 2/2.

⁶⁹ el-Bakara 2/177-184; el-Mâide 5/2.

⁷⁰ el-Enfâl 8/34.

⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, el-Câmi'u's-şâhih, thk. Mustafa Dîb el-Boğa (Yemâme: Dâru İbn Kesîr, 1987), “Bedu'l-vahy”, 1 (No.1); Müslim, “İmâre”, 155.

davranışta ve eylemde takvâ ve kulluk bilincinin diri tutulması oldukça önemlidir. Takvâ üzerinden inşa edilen bir bilinçle davranışların bina edilmesi birre ulaşmanın önemli bir aşamasıdır.⁷²

Kur'ân insanın doğasının iyiliğe ve kötülüğe yönelebileceğini açıkça ortaya koyduğu için, insanın özünde ona iyiliği ve kötülüğü salık veren bir çatışmanın olması normaldir. Kur'ân'ın birr kavramını temellendirdiği duygu içimizdeki iyiyi isteme ve iyiyi arzulama duygusudur. Bu durum ahlâklanma sürecinde duygusal olarak bir gayeliliğin ve farkındalığın olduğunu ortaya koymaktadır. Ahlâklanma süreci ise iyiye ulaşmak amacıyla şeyler arasında tercih yapmakla başlar. Bu duygu, insanı gerçek iyiye ulaştırması mümkün olan bir araç gibidir. Bu araç olmadan yola çıkmak mümkün görülmemektedir. Kişi eğer yol haritasını doğru belirlerse hedefine ulaşacak aksi taktirde yolunu kaybedip oradan oraya savrulacaktır. Her ne kadar iyi istense de insan iyiye ve doğruya ulaşmada tek başına isabet edemeyebilir. İnsanın gerçek mânada iyiliği kavramasının güç olduğunu ve bu noktada yanılabilceği "iyilik...değildir"⁷³ şeklinde başlayan âyetlerden anlaşılabilir. Demek ki insan iyiliği her ne kadar arzulasa da iyiye ulaşma da yanlış yollara sapabilir. Bu durum bazen Bakara Sûresi 185. âyette "evlere arkadan girmek" şeklinde ifade edildiği gibi yöntemin eksikliğinden veya yanlışlığından kaynaklanabilir. Bazen de Bakara Sûresi 177. âyette de "yüzleri doğruya veya batıya çevirmek" şeklinde ifade edildiği gibi eksik değerlendirmeden veya kapsamin yeterince kavranamamasından olabilir.

"Sevdiğiniz şeylerden infak edinceye kadar asla iyiliğe eremezsiniz. Her ne infak ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir."⁷⁴ Âyette öncelikle insanların birre ulaşma arzusuna "iyiliğe ulaşamazsınız /erişemezsiniz/nail olamazsınız" ifadeleriyle dikkat çekilmiştir. نال kelimesi sözlükte talep edilen şeye erişmek manasına gelmektedir.⁷⁵ Bu bağlamda ayette insanların içlerinde iyiliğe ulaşma gibi bir arzuyu barındırdıklarına işaret edildiği söylenebilir. Bu husus insanda ahlâkî eğilimin varlığının ortaya konulması açısından önemlidir. Âyetteki çoğul ifade aynı zamanda iyiye ulaşma arzusunun toplumsal bir arzu olduğunu göstermektedir. Bu şekilde birre ulaşmak için gerekli olan temel duygusal biliş düzeyi de belirlenmiştir. Âyet, iyiye ve güzel ahlâka ulaşmanın ilk adımının iyiyi istemeye yönelik bir arzu olduğunu vurgulaması açısından da dikkate şayandır. Bireyin niyet ve isteğinin olumlu yönde olması ve öğrenmeye istekli olması, diğer bütün öğrenmelerde olduğu gibi ahlâk öğreniminde de vurgulanan bir husustur. Âyette, bilgi insanların arzusu üzerine bina edilmiş ve arzulanan iyiliğe ulaşma da bireyin duygusal olarak yetkin bir seviyeye ulaşması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Dikkat edilirse âyetin muhatabı olan bireyler (müminler), infak etmenin iyi bir şey olduğunu bilgi düzeyinde bilmekte ve bunu Allah'tan istemeleri gerektiğinin farkındadır.⁷⁶ Bu sebeple asıl vurgu bilgi üzerine değil duygu üzerine yapılmıştır. Bireylerin sevdikleri şeylerden infak etmeleri eğitimlerinin duyuşsal yönü ile ilgilidir. Bir başka ifadeyle duyuşsal eğitimin en üst amaçlarındandır. Bu şekilde hevâya muhalefet en üst düzeyde kendini göstermiş, takvânın kalplere yer

⁷² Koca, *Değerlerin Felsefi ve Kur'âni Temelleri ve Eğitimi*, 94-95.

⁷³ el-Bakara 2/177-184.

⁷⁴ Âl-i İmrân 3/92.

⁷⁵ TDK Sözlük, "Nail olmak" (Erişim 13 Temmuz 2023).

⁷⁶ Taberî, *Camîu'l-beyân*, ts., 6/587.

etmesi amaçlanmıştır. Kişinin ebrar olarak nitelendirilebilmesi için sevdiği şeylerden infak etmesi gerekmektedir.⁷⁷

Âl-i İmrân Sûresi 92. âyette geçen ل “asla” ifadesi oldukça dikkate şayandır. Bu kelime önüne geldiği fiilin asla gerçekleşmeyeceğini ifade etmek için kullanılır. Bu ifadeyle iyiliğe ulaşmak için mücerred imanın yeterli olmadığı iman ve ilimden sonra bazı şeyleri infak etmenin gerektiği vurgulanmaktadır. Hatta gerçek iyiliğe ulaşmanın ancak sevilen şeylerden infak edebilme düzeyine gelindiğinde ulaşılabileceği vurgulanmıştır.⁷⁸ İnsanın sevdiği şeylerden feda edebilecek bir düzeye ulaşması duyuşsal bir hedef olarak belirtilmiştir. Bu düzey, duyguda birre ulaşmanın en üst seviyesidir. İnsanın sevdiği şeyleri infak edebilmesi öz denetim duygusunun gelişmesiyle alakalı bir durumdur ve duygusal bir eğitimin sonucunda ortaya çıkar. Aynı zamanda genel olarak arzuların ve hazlardan bağımsız davranabilmenin de önemli bir göstergesidir. Kişinin sevdiği şeylerden feda edebilmesi ancak arzularını dizginleyebilmesiyle oluşabilecek bir süreçtir. Bu durum iyiliğe ve güzel ahlâka ulaşabilmek için hazların, arzuların dizginlenmesi gerektiğini ortaya koyması açısından da önemlidir. Aynı şekilde Bakara Sûresi 177. âyetin bir pasajında geçen “*Mala olan sevgilerine rağmen onu verirler*” kısmında da duygusal bir yetkinlik düzeyine işaret edilmiş, infakın sevilen şeyler üzerinden yapıldığında ahlâkî bir olgunluğa vesile olacağına dikkat çekilmiştir. Âl-i İmrân Sûresi 92. âyetin son kısmında ise yapılan bu infakın ve bütün iyiliklerin değerini takdir eden merciyeye dikkat çekilerek “*...Her ne infak ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir*” denilmektedir. Bu husus yapılan iyiliklerin ve birre ulaşmanın gayesi hakkında bilgi vermektedir. İnsan yaptığı iyiliğin bilinmesini ve takdir edilmesini ister. Fakat bu iyiliği bilen ve takdir eden mercinin doğru seçilmesi ve karşılığının da ondan beklenmesi, ahlâkî iyiliğin doğru bir şekilde konumlanması ve ahlâkî gelişimin tamamlanması açısından önemlidir. Ahlâkî gelişim amellerin karşılığını yalnızca Allah’tan beklemekle ve nihai anlamda yalnızca Allah’ın rızasını ve takdirini kazanmakla tamamlanmaktadır. Konu ile ilgili âyetler üzerinde yapılan istikra neticesinde bu sonuca ulaşmamak neredeyse mümkün görülmemektedir.⁷⁹ Güzel ahlâkı tamamlamak için gönderilen bir peygamberin (s) ve diğer tüm emin peygamberlerin en önemli özelliği Allah’tan başkasından herhangi bir ecir beklememeleridir. Bu sebeple Kur’ân’da “*Bunun için sizden bir ücret istemiyorum. Benim ecrim ancak âlemlerin Rabbine aittir.*”⁸⁰ buyurulmaktadır. İnsanların bir kısmı ahlâkî iyiliği takdir eden mercinin bireyin kendisi olmasını yeterli görmüşlerdir. Bir kısmı ise güzel ahlâkın takdir merci olarak yasal düzenlemelerin onayını veya toplumsal kabul ve övgüyü yeterli kabul etmişlerdir. Diğer inanış şekillerinden farklı olarak İslam’da yapılan iyiliklerin gerçek takdir merci Allah’tır. Bu sebeple âyette bütün iyiliklerin Allah tarafından bilindiğine vurgu yapılmıştır.⁸¹ Bu bağlamda İslami ahlâk eğitimi ve öğretiminde, ahlâkî eylemlerin yegâne takdir mercinin Allah olduğu hususunun daima göz önünde bulundurulması gereken temel bir ilke olduğu söylenebilir.

⁷⁷ Ebu’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâiki ğavâmidî’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvil fi vücûhi’t-te’vîl*. (Beyrut: Dâru’l-Kitabu’l-İlmiyye, 1407), 1/384.

⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2/137.

⁷⁹ el-Bakara 2/62-112-262-274-277; Âl-i İmrân 3/136-199; en-Nisâ 4/40-67-74-95-100-114-146-152-173; el-Mâide5/9; el-Enâm 6/90; Yûnus 10/72; Hûd 11/51; Yûsuf 12/104; el-Furkan 25/57; eş-Şuarâ 26/41-127-145-164-180; Sebe’ 34/47; Yasin 36/21; Sâd 38/86; eş-Şûrâ 42/40; el-Müzemmil 73/20; vd.

⁸⁰ eş-Şuarâ 26/41-127-145-164-180.

⁸¹ Âl-i İmrân 3/92.

İnsanlar bir başkasının kalbini bilemeyeceği için ahlâkın duygusal boyutu hakkında açık bir hüküm veremezler. Fakat iyiliğe ulaşmayı arzu eden bireylerin zihni ve ameli boyutlardaki düşünce ve davranışları toplumun onların iyiliği konusunda bir kaniya ulaşmaları için çoğu zaman yeterli olabilir. Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 98/706) "Eskiler nasıl amel edeceklerini öğrendikleri gibi nasıl niyet edeceklerini de öğrenirlerdi"⁸² sözü niyetin ve duyuşsal bilgini öğrenilebilir bir bilgi olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Nitekim âlimlerden birisi; "amelden önce amel için niyeti öğren! Hayrı niyet ettiğin müddetçe sen hayr üzerinesin" demiştir.⁸³

3.3. Eylemde Birr

İslam'ın temel kaynaklarında ilmin ruhunun amel olduğuna, amelsiz ilmin faydasız olduğuna dair birçok delil vardır. İlim sadece amele ulaşmak için bir vesiledir. İlimin faziletine dair bütün deliller kişinin yükümlü olduğu amelleri gerçekleştirmesine bağlıdır. İlimin üstünlüğü delillerle amele götürmesi, ona vesile olması şartıyla kayıtlıdır.⁸⁴ Bu bağlamda ahlâk ilmi, "insanın kendisi de dahil tüm varlıklara karşı görevlerini yerine getirebilmesi için sahip olması gereken olumlu özelliklerin tümüdür."⁸⁵ Ahlâk, doğru bir nedene dayanarak doğru bir eylemi yapmaktır.⁸⁶ Doğru bir nedene dayanmayan, doğru bir bilgi ve duygudan hareketle ortaya konulmayan eylemler - her ne kadar ahlâkî olduğu iddia edilse dahi- Kur'ân perspektifinden bakıldığında güzel ahlâk kapsamı içerisine girmezler. Ahlâk eğitimi, ahlâkî değerlerin kazanılıp içselleştirilmesidir. Bu nedenle güzel ahlâk eğitimi almış olan kişinin doğru nedenle doğru eylemi alışkanlık haline getirmiş bir kişi olması beklenir.⁸⁷ Kur'ân'da insanların kurtuluşu, imana ve sonrasında emir ve nehiylerin gösterdiği doğrultuda eyleme geçirilen sâlih amellere bağlıdır.⁸⁸ Bu sebeple sadece doğru eylem yeterli görülmemiştir. "Doğru söz, sözün kalpte olana ve hakkında haber verilen şeye muvafık olmasıdır."⁸⁹ Doğru bilgiyi dillendirse dahi özü ile sözü bir olmayanları güzel ahlâklı olarak nitelendirmek doğru olmaz. "*Münâfıklar sana geldiklerinde: "Şahitlik ederiz ki, sen muhakkak Allah'ın peygamberisin" derler. Allah senin muhakkak kendi peygamberi olduğunu bilir. Bununla beraber Allah münâfıkların kesin yalancı olduklarına şahitlik eder.*"⁹⁰ Âyetten anlaşıldığına göre, güzel ahlâkın en önemli unsurlarından biri olan doğruluk, sadece "zahire uygun olan söz" değildir. Doğru söz veya eylemin yalnızca vakıya uygun olması yetmez. Kişilerin sevk ettiği sözler vakıya uygun görünse de sözlerin kimler tarafından, hangi amaçlarla sevk edildiğinin de önemi büyüktür. Bir söz veya eylem ancak bilgi, duygu ve eylem aşamalarının her birinde doğru bir ölçüte sahip olduğunda doğru ve değerli kabul edilir. Ahlâkî söz ve eylemlerde de durum aynıdır. Dolayısıyla ahlâk eğitimi ve öğretiminde de bu hususların gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Öğrenmenin amacına fayda sağlamayan bir davranışa itibar edilmediği gibi gerçek niyetlerin gizlendiği sözler doğru dahi olsa onlara itibar

⁸² Ebu Hamid Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-din*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015), 4/657.

⁸³ Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-din*, 4/657.

⁸⁴ Şatıbbî, *el-Muvâfâkât*, 1/53-56.

⁸⁵ Mehmet Zeki Aydın, "Ahlâk Eğitimi ve Öğretimi", *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Remziye Ege - Recai Doğan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 139.

⁸⁶ Aydın, *Okulda Değerler Eğitimi*, 43.

⁸⁷ Aydın, *Okulda Değerler Eğitimi*, 43-44.

⁸⁸ el-Asr 103/1-2-3.

⁸⁹ Ragıp İsfahanî, *İslam'ın Ahlak İlkeleri*, çev. Abdi Keskinsoy (İstanbul: Beşikçi Yayınevi, 2003), 225.

⁹⁰ Münâfikûn 63/1.

edilmez. Dolayısıyla bir öğrenme, ahlâk eğitiminin hedeflerine ve kazanımlarına bir şey kazandırmıyorsa eğitsel olarak bir değer ifade etmez. Kur'ân'ın ortaya koyduğu ahlâk anlayışında ise bütünüyle bir amaçlılık vardır. Değerlendirme, davranışın sadece sonucuna göre değil her aşamasındaki doğruluk kriterlerine göre yapılır. Herhangi bir söz veya eylemin zahire uygunluğu ne kadar önemliyse iç duygularla çelişik olmaması da bir o kadar önem arz etmektedir. Bu nedenle duyguda birre ulaşmak eylemde birre ulaşmanın bir ön koşulu olarak kabul edilebilir. Âyette münafıklar doğru bir şey söyledikleri halde “yalancılar” şeklinde vâsf edilmişlerdir.⁹¹ Çünkü “sözün doğru olması, halin kötü olduğu sonucunu değiştirmez.”⁹²

*“İyilik ve takvâda birbirinizle yardımlaşın. Günah ve düşmanlıkta yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Allah, cezası çok şiddetli olanıdır.”*⁹³ Eylemde birrin bilgi ve duygu üzerine inşa edilmiş bir temeli olduğunu unutmamak gereklidir. Yapılan bir amel tek başına övgüye layık görülebilir fakat sahih bir bilgi ve duygu üzerine inşa edilmemişse birr kapsamının içine dahil olmaz. Amellerin niyetlere göre olduğu hadisinin devamında bu hususa dikkat çekilmiştir.⁹⁴ Aynı zamanda Kur'ân birçok âyetinde sahih bir iman ve doğru bir duygunun sâlih amellerle desteklenmesini vurgular.⁹⁵ Ayrıca sâlih amel işleyenlerin cennete girecekleri belirtilmiştir.⁹⁶ Kur'ân'da hasene, hayr, sâlihât, ihsan, ma'ruf gibi kelimeler iyi eylemlerin değişik yönlerine vurgu yapar ve iyi şeyler yapma anlamına gelir. Buradan hareketle sâlih ameller, imanın ispatı için gerekli görülmektedir ve imanın sağlam bir sonucu olarak ortaya çıkar. İman ve sâlih amel arasındaki mantıki ve epistemolojik irtibat mükafatlandırma ile neticeye ulaşır.⁹⁷ Bu durumda sâlih ameller yapmanın, hasenat ve hayrata yönelmenin insanların Allah'a olan imanlarının ve şükranlarının ameli bir ifadesi olduğu açıkça ortaya çıkmış olur. Araştırma sürecinde incelenen meallerin birçoğunda; birr, hasene, ihsan, ma'ruf, hayr ve sâlihât gibi kavramların Türkçeye sadece “iyilik” olarak tercüme edildiği görülmüştür. Bireylerin “iyi” anlayışı farklı paradigmlar tarafından şekillendiğinde birr, sâlihât, hasene, hayrat gibi kavramlar sadece o paradigmanın ürünü olan “iyi” çerçevesinde ele alınacağı ve içerikten yoksun bir yapının hâkim olacağı düşünülebilir. Bu bağlamda özellikle hümanist, ulusalcı, pragmatik, natüralist, yararçı veya bireysel ahlâkın, ahlâk eğitimi programlarının çerçevesini oluşturduğu bazı Müslüman topluluklarda, yetişen gençliğin ahlâk anlayışlarının, ne derece İslamî ve Kur'ân ahlâk anlayışına uygun olduğu konusunda daha çok nitel ve nicel araştırmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Bu eylemlerin her biri Kur'ân'daki güzel ahlâkın ameli ifadesidir ve birr kavramının kapsamı içerisinde ele alınabilir.

"Sana hilaller hakkında soruyorlar. De ki: Onlar, insanlar açısından ve hac mevsiminin belirlenmesi için zaman ölçüleridir. İyilik, evlere arkalarından girmeniz

⁹¹ Koca, *Değerlerin Felsefi ve Kur'âni Temelleri ve Eğitimi*, 196.

⁹² Abdulkerîm b. Havâzin Kuşeyrî, *Letâifu'l İşarât -Tefsiri Kuşeyrî*, thk. İbrâhîm Besyuni (Mısır: Heyetu'l Misriyyeti'l Amme li'l-Kitap, ts.), 3/587.

⁹³ el-Mâide 5/2.

⁹⁴ Buhârî, “Bed'ul vahy”,1 (No.1).

⁹⁵ el-Bakara 2/25-44-62-82-277; Âl-i İmrân 3/57; en-Nisâ 4/57-122,173; el-Mâide 5/59-69-93; el-A'râf 7/42, Yûnus 10/4-9; Hûd 11/11-23; er-Ra'd 13/29; en-Nahl 16/97; Kehf 18/30-88-107; Meryem 19/60; Tâhâ 20/75-82; el-Furkân 25/70-71; el-Kasas 28/67-80; er-Rûm 30/44; el-Câsiye 45/15; vd.

⁹⁶ en-Nahl 16/97; el-Kehf 18/30-31-107-110; el-Fâtır 35/7; Fussilet 41/8.

⁹⁷ Wael b. Hallaq, *Hukukun Ahlaki Boyutu* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2021), 96.

değildir. Ama iyi davranış, takvâ sahibi insanın davranışıdır. Evlere kapılarından girin! Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz."⁹⁸

Âyetin bağlamı değerlendirildiğinde insanın bilgilerini düzenli bir şekilde öğrenip kullanmasına dikkat çekilmiştir. Bununla beraber âyette bilginin, içeriğinin ve öncelik sırasının hangi yönde olması gerektiğine değinilmiştir.⁹⁹ Bilmen (öl. 1971), bu âyet hakkında şunları söylemiştir:

*"Bazı kimseler Resuli Ekreme (s) müracaat edip kamerin safhalarındaki ihtilâfın hikmetini, faydasını değil, ilmi-nucum bakımından sebebini sormuşlar. Bu ihtilâfın neden ileri geldiğini bildirmesini istemişler, hâlbuki Peygamberi Zîşan'dan bunu sormak değil, bunun hikmeti şer'iyyesini, fâidei umumiyyesini sormak muvafık olurdu. Binaenaleyh bu sualleri ile makûs bir harekette bulunmuşlar, âdetâ ikametgâhlarına kapılarını bırakıp da arka taraflarından girmek isteyenlere benzemişlerdi. Artık bunları irşat için bir darbi mesel kabilinden olarak: Evlerinize kapılarınızdan giriniz, aksine harekette bulunmayınız diye tenbih buyrulmuştur."*¹⁰⁰

Âyet, bilgide önceliğin hangi noktada olması gerektiği, insanın varlığa ve bilgiye dair bakış açısının ne şekilde olması gerektiğini göstermektedir. Birey, ilk olarak bilginin işaret ettiği yönün farkına varmalı, daha sonra diğer kısımları araştırmaya çalışmalıdır. Bu yaklaşım bilgi ve eylemlerin bütünlük içinde olması açısından oldukça önemlidir. Âyette geçen ayın değişik şekillerde görünmesi hakkında, "nasıl böyle oluyor?" demeden önce "bu durum bizim için ne ifade ediyor" sorusunun ele alınması istenmiş ve insan, kendisi için gerekli olan kazanımlara yönlendirilmiştir.¹⁰¹ Buradan anlaşıldığına göre insan davranışlarında düzenlilik esas olmalı, öncelikli olarak bir şeyin hangi yönleriyle insanın hizmetine sunulduğu araştırılmalıdır. Belli bir amaca ulaşmak için sorulan soruların istikametinin de doğru olmasının oldukça önemli olduğu görülmektedir. Tersinden sorulan soruların insanı doğru bilgiye ulaştırması ise yorucu bir çabadır. Bu bağlamda ahlâk eğitiminde de öğrenme öğretme süreçlerinde işe koşulan yöntemlerin, öğretimin amaçlarına hizmet edecek bir şekilde olması önemlidir. Strateji, yöntem ve teknikler, eğitimin genel amaçlarına ve bireylerin kazanımlarına hizmet edecek şekilde düzenlenmediği takdirde, istenilen sonuçlara gerçek mânada ulaşamayacağı düşünülmektedir.

İslâm düşüncesinin diğer beşerî(seküler) düşüncelerden ayrı olarak kendine özgü bir dokusu ve hayatın bütününe hitap eden özgün bir yöntemi bulunmaktadır. İslam'da sadece sonuç odaklı bir değerlendirme esas alınmamış, niyetin ve sürecin de doğru bir şekilde işletilmesi için belli ölçüler konulmuştur. Örneğin pragmatist anlayış sahipleri gibi hedefe ulaştıracak yol meşru görülmemiştir. Nasıl ki çağdaş ulusalcı, seküler devlet anlayışlarında iyi vatandaş olma, iyi bir insan olmayla eşdeğer kabul ediliyorsa,¹⁰² Kur'ân'da iyi bir insan, iyi bir mümin, güzel ahlâklı bir birey olmayı; iman, ihlâs ve sâlih amel bütünlüğü içerisinde iyi bir kul olmaya bağlamıştır.

⁹⁸ el-Bakara 2/189.

⁹⁹ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, Hak Dini Kur'ân Dili (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 1/762.

¹⁰⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Nesa Basın Yayın Organizasyon, ts.), 1/187.

¹⁰¹ Seyyid Kutub, *Fî-Zilâli el-Kur'ân* (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 1972), 1/374.

¹⁰² Hasan Ali Yücel, *İyi Vatandaş İyi İnsan* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011), 7.

Soruyu, olması gereken şekilde düzenleyen Bakara Sûresi 184. âyet, onu güncel hayattan bir örnek getirerek pekiştirmiştir. Bu sayede soruyu soran kişilerin özgün bir bütün oluşturmasına ve düşünme becerilerinin geliştirilmesine vurgu yapılmıştır. Söz konusu örnek, güncel yaşantıda sıkça karşılaşılan bir olay üzerinden seçilmiştir. Gündeme getirilen sorunun neredeyse bu davranış kadar yersiz ve mânasız olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu misalle bilişsel bir konuya, davranışsal alandan bir örneklendirme yapılmış, olayı doğru anlamının yalnızca bilişsel alanla ilgili olmadığına dikkat çekilmiştir. Hatalı yaklaşımların sonuçlarının da hatalı olabileceği vurgulanmıştır. Âyette, iyiliğe ve güzel ahlâka ancak iyiye yönlendirecek şeylerin doğru bir şekilde araştırılmasıyla ulaşılabileceği vurgulanmıştır. Bundan dolayı öncelikle sorulması gereken şeyler bu temel gayeyi açıklayacak niteliğe sahip olmalıdır. Bu amacı desteklemeyen sorular, doğru ve faydalı bilgiyi hedeflemedikleri için sanki “*evlere arkalarından girmek*” gibi kabul edilmiştir. Ayrıca bu durum öğrenenin işini kolaylaştırmak yerine zorluk doğuracak, dolayısıyla olumluya yönelik olan arayışı ve gelişimi engelleyecektir. Birre ulaşmak ancak olumluya yönelik bir niyet ve doğru adımların atılmasıyla mümkün olabilir. Bundan dolayı ilgili âyetin sonunda olumluya yönelik bir duyuşsal davranış olan takvâyâ vurgu yapılmıştır.

İslam ahlâk eğitiminde bilgi, duygu ve eylemden oluşan bu üçlü mekanizmanın beraber işletilmesi zorunlu görülmektedir. Farklı paradigmlar üzerine inşa edilmiş ahlâk eğitimi uygulamaları -her ne kadar bir kısım eylemlerde ve uygulamalarda benzer sonuçları ortaya koysa da- bilgi ve duygu esasında farklılaştıkları için sağlam bir zemin üzerine oturmamış olurlar. Bu durum Müslümanların ahlâk eğitiminde çeşitli sorunlara yol açabilir. Örneğin güzel ahlâkı özetleyen birr kelimesinin işaret ettiği çerçevede İslam ahlâk eğitimi, bir bütün olarak rızayı ilahîye ulaşmayı hedeflerken, farklı seküler paradigmlar üzerine geliştirilmiş eğitim programlarının topluma uyum, ulusal birliktelik veya bir kısım bireysel erdemlere ulaşmadan öte bir amaçları yoktur. Eğer Müslümanlar ahlâk eğitiminde söz konusu beşerî ve seküler paradigmları esas kabul ederlerse yeni yetişen Müslüman gençliğin ahlâk anlayışları seküler bir yapı içerisinde topluma uyum veya kişisel gelişim amacının ötesine geçemeyecektir. Bu durum Kur’ân âyetlerinin zamanla yanlış yorumlanmasına ve ahlâkî kavramların içeriğinin kısırlaşmasına hatta zamanla değiştirilmesine sebep olacaktır.

Araştırma verilerinden hareketle bu kavram çerçevesinde Kur’ân’ın ahlâk anlayışının temelleri şu şekilde özetlenebilir. Kur’ân’a göre iyiliğe ve güzel ahlâka ulaşmak isteyen birey, kendi hevâ ve heveslerinin yönlendirmesiyle iyi veya doğru olarak kabul ettiği şeylere yönelmemeli,¹⁰³ Allah’ın ona bahşettiği akıl nimetini kullanarak,¹⁰⁴ Allah’tan sakınmalı,¹⁰⁵ O’ndan gelen hidâyete ve ilme tabi olmalıdır.¹⁰⁶ Aksi taktirde hakiki manada iyiliğe (birr) ulaşamadığı gibi rabbinin muttakiler için hazırladığı cennete de kavuşamaz. Hatta birr insanı cennete ulaştıracak amellerin toplamı olduğu için bir kısım âlimler birr kelimesinin mânasının cennet olduğunu söylemişlerdir.¹⁰⁷ Kur’ân tıpkı

¹⁰³ el-Furkan 25/43-44; el-Câsiye 45/23; es-Sâd 38/26.

¹⁰⁴ el-Furkan 25/43-44.

¹⁰⁵ en-Nâziât 40; el-Kasas 28/50.

¹⁰⁶ en-Necm 79/23; 5-el-Mâide 5/48; er-Ra’d 13/37.

¹⁰⁷ Muhammed b. Ahmet en-Nesefi, *et-Teysir fi’t-tefsir* (İstanbul: Daru’l-Lübab ve’d-Dirasat ve’t-Tahkik et-Turas, 2019), 4/146; Taberî, *Camîu’l-beyân*, ts., 6/587; Maturudi, *Te’vilat*, 2/125; Ebu Hasan Ali b.

birey gibi toplumunda hevâ ve hevesleri doğrultusunda hazları peşinde sürüklenmesinden bahseder.¹⁰⁸ Bilgisi olmadan arzularına ve hevâlarına kapılanların peşinden gidilmemesini öğütler.¹⁰⁹ Hatta haktan ve hakikatten vazgeçip onların hazları arzu ve istekleri doğrultusunda bir sosyal düzen benimsenirse yerin ve göğün fesada uğrayacağını haber verir.¹¹⁰

Sonuç

Araştırmada Hz. Peygamberin (s) güzel ahlâk olarak tanımladığı “birr” kavramı çerçevesinde ahlâk ve ahlâkın öğrenme alanları üzerinde durulmuştur. Cahiliye dönemi Araplarının da kullanmış olduğu birr kavramının, Kur’ân’ın gelmesiyle anlam alanının oldukça genişlediği ve kavramın itikadı, duyguları ve ameli kapsayan geniş bir anlam kazandığı görülmüştür. Bu şekilde kavram seküler yapısından uzaklaştırılarak Kur’ân bütünlüğü içerisindeki yerini almıştır.

Araştırmada birr kavramının ahlâklı mümin karakterlerin nefsiyle, toplumla ve Rabbi ile ilişkilerini inşa edebilmesi için gerekli temel kodları içeren bir yapıya sahip olduğu görülmüştür. Bu bağlamda İslam, insanda doğuştan gelen iyiliğe ve kötülüğe bir yönelimin olduğunu açıkça ortaya koymakta, insana iyiyi tercih ederek nefsinin arındırma sorumluluğu yüklemektedir. Çalışmada İslami iyinin ve bireysel ahlâkın üç temel boyutuna dikkat çekilmiş, İslam ahlâkının bilgi, duygu ve davranış bütünlüğü çerçevesinde ele alınması gerektiği ortaya çıkmıştır. Çalışmada ayrıca İslam ahlâk eğitiminin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal hedefleri üzerine genel başlıkların ne şekilde oluşturulabileceğine işaret edilmiştir. Elde edilen veriler ışığında Müslümanların ahlâk eğitimi programlarının hazırlanmasında amaçların ve içeriğin tutarlı bir biçimde düzenlenmesinin olası paradigma kaymalarını önlemek açısından önemli olduğu görülmüştür. Bu bağlamda hazırlanan ahlâk öğretimi programlarının içeriği belirlenirken, söz konusu hedeflerin bütüncül bir şekilde ortaya konulmasının gereği ortaya çıkmıştır. Eğer bu üç temel öge birbirinden ayrılır veya bir kısmı diğerine tercih edilirse Kur’ân’ın istediği ahlâka ulaşılamayacağı hakkında neredeyse kesinlik arz eden deliller görülmektedir.

Gençliğin seküler ahlâk anlayışlarının etkisiyle, bireysel istekler ve toplumsal kabul merkezli bir ahlâk anlayışıyla daha çok sekülerleştiği ve ateizm, deizm gibi farklı düşüncelere kapılma olasılığının daha da arttığı düşünülebilir. Din eğitimi ve İslami ahlâk eğitimi üzerine çalışan uzmanların, İslam ahlâk eğitiminin bilişsel (zihni), duyuşsal (hissi) ve davranışsal (ameli) hedef ve kazanımlarını Kur’ân kavramları çerçevesinde daha dakik bir biçimde ele almaları teorik zeminin güçlendirilmesi ve asrın idrakine sunulması açısından önemli görülmektedir. İslam ahlâkını bütüncül bir şekilde ele alan bu tür araştırmalar sonucunda toplumdaki ahlâkî yozlaşmanın görünüşleri daha açık bir şekilde tespit edilebilir ve daha nitelikli önlemler alınması noktasında ciddi adımlar atılabilir. Bu bağlamda seküler paradigmanın ahlâk anlayışlarına, bir kısım âyet ve hadislerin serpiştirilmesinin, İslami ahlâk eğitime ve ahlâk eğitiminin temel esaslarına uygun

Muhammed el-Maverdî, *en-Nuket ve'l- üyun/Tefsiri Maverdî*, thk. es-Seyyid b. Abdul Maksud b. Abdurrahim (Beyrut: Daru'l Kütubu'l İlmîyye, ts.), 1/109.

¹⁰⁸ el- Kasas 28/50.

¹⁰⁹ el-Câsiye 45/18.

¹¹⁰ el Mü'minûn 23/71.

olmadığı, Kur'ân'ın ahlâk gayesinin ve mesajının çok uzağında konumlandığı ve Müslüman bireylerde istenilen faydayı sağlayamadığının çeşitli bilimsel çalışmalarla da ortaya konulabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ağırkaya, Güven. "Kur'ân-ı Kerîm'de Birr (İyilik)". *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (2018), 75/110.
- Aşmâvî, Muhammed Zeki. *En-Nâbiğa ez-Zubyânî mea dirâseti'l-arabiyyeti fi'l-câhiliyye*. Lübnan-Beyrut: Dâr'uş-Şurûk, 1994.
- Aydın, Mehmet Zeki. "Ahlak Eğitim ve Öğretimi". *Din Eğitimi El Kitabı*. ed. Remziye Ege - Recai Doğan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Okulda Ahlak Eğitimi ve Ahlak eğitiminde Örnek Olay İncelemesi Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2008.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Okulda Değerler Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 1. Basım., 2012.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Nesa Basın Yayın Organizasyon, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muḥammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâḥîḥ*. thk. Mustafa Dîb el-Boğa. Yemâme: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Cevheri, İsmail b. Ḥammad. *Tacu'l luga ve's- şîḥaḥu'l Arabiyye*. nşr. Abdulgavur Attar. Beyrut: Daru'l 'İlim, 1979.
- Deniz, Gürbüz. "İbn Sinâ'nın Ahlaka Dair Risalesi (Risale fi'l Birr ve'l-İsm)". *Diyanet İlmî Dergi* 50/1 (2014), 229-244.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-ayn*. Müessesetü Dâru'l-Hicre, 2. Basım, 1990.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddin. Mısır: Matbaatu's-Seâde, 1913.
- Freud, Sigmund. *Haz ilkesinin ötesinde ben ve id*. İstanbul: Metris Yayınları, 2001.
- Gazâlî, Ebu Hamid. *İhyâ'u ulûmi-d-din*. çev. Ahmet Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.
- Hallaq, Wael b. *Hukukun Ahlaki Boyutu*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2021.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*. çev. Semih Lim. İstanbul: Yapı kredi Yayınları, 2008.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da dini ve ahlaki kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 1997.
- İmam Malik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaḫḫa*. thk. Muhammed Mustafa Âzami. Müessesetü Malik b. Sultan, 2004.
- İmriulkays b. Hucr. *Dîvânu İmriulkays*. ed. Abdurrahman el-Musavi. Beyrut: Daru'l-Marife, Beyrut, 2004.
- İsfahânî, er-Râğîb ebu'l-Kâsim. *Tefsiri Râğîp el-İsfahani*. thk. Adil b. Ali eş-Şeddi. Riyad: Dâru'l-Vatan, 2003.
- İsfahânî, Ragıp. *İslam'ın Ahlak İlkeleri*. çev. Abdi Keskinsoy. İstanbul: Beşikçi Yayınevi, 2003.
- Kelâbazî, Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buhari. *Ta'arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Koca, Bülent Uğur. *Değerlerin Felsefi ve Kur'âni Temelleri ve Eğitimi*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018.
- Koca, Bülent Uğur. "Jeremy Bentham'ın Faydacı Ahlakının Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi". *İctimaiyat* 6/1 (31 Mayıs 2022), 81-103. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1024582>

- Koca, Bülent Uğur. "Pragmatizmin Ahlaki Temelleri ve Ahlak Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi". *Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal* 19 (2022), 244-279.
- Qurṭubî, Ebu Bekir b. Ferah el-Ensari el-Hazreci Şemseddin. *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmet el-Beruni. Kahire: Daru'l Kitabi'l Mısriyye, 1384.
- Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Havâzin. *Letâifu'l-İşârât -Tefsiri Kuşeyrî*. thk. İbrahim Besyuni. 3 Cilt. Mısır: Heyetu'l Mısriyyetü'l Amme li'l Kitap, ts.
- Kutub, Seyyid. *Fizîlâli el-Kur'an*. 16 Cilt. İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2. Basım, 1972.
- Maturudi, Muhammed b. Mahmud ebu Mansur. *Te'vilatu ehli sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübî'l- 'İlmiyye, 1426.
- Maverdî, Ebu Hasan Ali b. Muhammed. *en-Nuket ve'l- ûyun/Tefsiri Maverdî*. thk. es-Seyyid b. Abdul Maksud b. Abdurrahim. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütubu'l-İlmiyye, ts.
- Muhammed Fuat Abdalbaki. *el-Mu'cemu'l- Müfehres li- Elfâzi'l- Kur'an-ı Kerîm*. Kahire: Daru'l-Hadis, 2001.
- Mukatil b. Süleyman. *el-Vücuḥ ve'n-Nezair*. çev. Ali Özek. İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b.el-Haccâc. *Sahîḥu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: İhyau't-Turasi'l 'Ârabi, ts.
- Nesefi, Muhammed b. Ahmet. *et-Teyisir fi't-tefsir*. İstanbul: Daru'l Lübab ve'd-Dirasat ve't-Tahkik et-Turas, 2019.
- Okumuş, Mesut. "Kur'an'da 'Birr' Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz". *Dinî Araştırmalar* 5/14 (2002), 97-115.
- Şaṭıbî, İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-Muvâfâkât*. çev. Mehmed Erdoğan. 4 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Şeltût, Mahmûd. "Bakara Sûresi'nin Gerdanlığı Birr(iyilik) Âyetinin Tefsiri". çev. İdris Şengül. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/7 (2001), 321-335.
- Şentemirî, el- A'lem. *Şi'ru Züheyr b. Ebû Sülmâ*. ed. Fahrudin Gabâve. Beyrut: Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, 1980.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'vîli ayi'l Kur'an*. thk. Ahmet Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1420.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'vîli ayi'l Kur'an*. Mekke: Daru't-Terbiyeti ve't Turas, ts.
- Tarafe b. el-'Abd. *Dîvân Tarafe b. el-'Abd*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l- 'İlmiyye, 3. Basım, 2002.
- Taşköprîzâde, Ahmet Efendi. *Ahlak ve Siyaset Risaleleri*. çev. Müstakim Arıcı. İstanbul: İslam Medeniyet Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Türker, Ömer. *Ahlâk Yeni Bir Yaklaşım*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Türker, Ömer. *Pratik Felsefenin Yeniden İnşası Ahlâkîliğin Doğası*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Wilson, Edward Osborne. *İnsan Varlığının Anlamı*. çev. Zeynep Sezer. İstanbul: Olvido Kitap, 2017.
- Yücel, Hasan Ali. *İyi Vatandaş İyi İnsan*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2011.
- Zebîdî, Muhammed Murtażâ. *Tâcu'l-'Arûs*. Beyrut: Menşûrat Dâri Mektebeti'l-Hayat, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetu'l Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitabu'l-İlmiyye, 1407.